

תענית ציבור - דרשו ה' בהמצאו - הפטרת תענית ציבור

הרב יהודה שביב
הפטרת תענית ציבור

(ישעיה נה, ו - נו, ח)

א. הפטרה במנחה

מנהג מיוחד לתעניות ציבור שמפטירין בהן רק במנחה. והרי זה היפך המקובל בשאר ימים שמפטירים בהם רק בשחרית[1].

מקור לכך במס' תענית יב סע"ב, שם מתאר אב"י את סדר היום בתענית ציבור? "מצפרא עד פלגא דיומא מעיינינן במילי דמתא; מכאן ואילך ריבעא דיומא קרינן בספרא ואפטרטא; מכאן ואילך בעינן רחמי". וכתב המיוחס לרש"י: "ריבעא דיומא קרו 'ויחל משה', ומפטירין 'דרשו ה' בהמצאו'".

מדברי אב"י עולה גם הסבר מדוע אין קוראים בשחרית, שכן אז עוסקים "במילי דמתא" ("לבדוק במעשיהם בעסקי בני העיר, אם גזל וחמס ביניהם ומפייסין אותן" המיוחס לרש"י), שכן מעיקרה נקבעה התענית לתיקון ולתשובה.

אנו נבקש בפסוקי הפטרה, את המסרים שהולמים את ימי התענית שנקבעו כדי "לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה" (רמב"ם הלכות תעניות ה, א).

ב. דרשו ה'

"דרשו ה' בהמצאו" מהו עניין הדרישה? לראשונה מצינו זאת אצל אמנו רבקה, כשהתרוצצו הבנים בקרבה אמרה: "למה זה אנכי, ותלך לדרש את ה'" (בראשית כה, כב). רש"י פירש שם: "לדרוש את ה' ? שיגיד לה מה היא בסופה". כלומר, ביקשה לברר את פשר ההתרוצצות ואת תכליתה. אפשר אף כאן הכוונה קרובה לזו: כשיש מצב חמור ובאו בנים עד משבר יש לבקש פשר דבר מאת ה'.

אולם הרמב"ן שם בבראשית הסתייג מפירוש רש"י ולדידו אין דרישה אל ה' אלא תפילה. וודאי שפירוש מעין זה מתאים גם אצלנו וזה עולה גם מן המקבילה "קראהוביהותו קרוב".

ג. בהמצאו

משמע, לא תמיד הוא נמצא. אכן כבר עמדה על כך הגמ' במסכת ראש השנה יח ע"א והבחינה בין ציבור, שלו ה' מצוי בכל עת, לבין יחידים, שרק לעיתים הוא מצוי להם. ואימתי הוא מצוי להם בעשרת ימי תשובה.

אבל הלוא קריאה זאת נעשית בתענית ציבור ומה מקום להדגיש בה 'בהמצאו'? ואפשר שזה הדבר: הבהיר הרמב"ם בתחילת הלכות תעניות: "מצות עשה מן התורה לזעוק ודבר זה מדרכי התשובה הוא שבזמן שתבוא עליהם צרה ויזעקו עליה ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים ... הורע להם כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו". כלומר, כל עצמן של הצרות הבאות על הציבור הן בחינת איתות של מעלה לעורר לתשובה. נמצא, דווקא בעיתות של צרה אז הקב"ה נמצא כביכול ומצפה שיפנו אליו.

וכדרך שהדברים אמורים בצרות עכשוויות, כן הם אמורים לגבי תעניות שנקבעו על צרות שהיו בתאריכים מסויימים בעבר, והן תעניות שאנו מתענים בהן, כפי שמבהיר הרמב"ם שם בתחילת פרק ה'.

ד. דרך ומחשבה

"יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתי, וישב אל ה' וירחמהו".

קודם לתשובה אל ה' צריך הרשע לעזוב את דרכו ואיש האון את מחשבותיו הרעות. ומכאן: כשם שצריך אדם לשוב מעבירות מעשיות "כך הוא צריך לחפש בדעות[2] רעות שיש לו ולשוב מן הכעס ומן האיבה ומן הקנאה" (רמב"ם הלכות תשובה ז, ג).

ובמקביל למעשה ולמחשבה האנושיים, מדבר ה' מפי הנביא על דרכיו ומחשבותיו שלו: "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאם ה'." "והוא ממשיל ההפרש כך: "כי גבהו שמים מארץ, כן גבהו דרכי

מדרכיכם". כי כן האלקים בשמים ואדם על הארץ[3]. נמצא, דרכיו ומחשבותיו של ה' - שמים; דרכם ומחשבותיהם של בני אדם[4] - ארץ.

ה. בין שמים לארץ

הבלטת ההפרש שבין מחשבת האדם למחשבת הבורא והמשלתו להפרש הגובה שבין שמים לארץ, מלמדת לכאורה על מרחק שבין ה' לבין בני האדם, מרחק שאי אפשר לגשר עליו. אבל, הרי הפסוק הראשון דיבר על הימצאותו הקרובה של ה', על כרחך יש קשר חרף המרחק.

באמת יש גורם מקשר אף בין שמים וארץ והוא הגשם כאמור: "כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים". הגשם והשלג כמו מחברים בין שמים וארץ. כיוצא בהם יש גורם מחבר בין דרך ה' ודרכם של בני אדם והוא: דבר ה' ? "כן יהיה דברי אשר יצא מפי"[5].

ו. השיתוף הפורה

כדרך שהגשם היורד מן השמים, מפרה את הארץ "והולידה והצמיחה" זרע ואוכל, כן דבר ה' היורד לבני אדם אינו יורד לשוא אלא עושה שליחותו. וכדרך שהשליחות של הגשם היא הפרייה והולדה, ונמצא האוכל הגדל הוא תולדת השמים והארץ גם יחד, כן שליחות דבר ה' היא להפרות וליצור תוך 'שיתוף פעולה' בין דבר ה' לבין בני האדם[6].

פסוק יג מדבר על ברוש והדס שיעלו תחת נעצוץ וסרפד. כלום אף זה מפעולות הגשם? והלוא הגשמים המרווים את הארץ הם הם המעלים גם את הנעצוץ וגם את הסרפד. מסתבר שאין די בשיתוף של השמים והארץ, אלא יש צורך גם בשיתוף עבודתו של האדם, שהוא אמור לעקור הנעצוץ והסרפד ולשתול תחתיהם ברוש והדס. נמצא שלשה שותפים הם ביצירה: שמים וארץ והאדם.

אולם אם פסוק יג מהווה המשך, כי אז קשה יהיה לפרש את האמור בפסוק יב "כי בשמחה תצאו" כמכוון ליוצאים מן הגלות, כדרך שנקטו בה כל הפרשנים. ואפשר שהכוונה בכתוב היא לשלוחי ה', היינו: הגשם והשלג[7] הם יצאו לשליחותם בשמחה, שכן לקראתם ישמחו ויפצחו רינה כל המצויים מטה: הרים וגבעות וכל עצי השדה.

ז. שמרו ועשו

בפרק נו מתחיל דיבור חדש "כה אמר ה'". שכן מה שהופיע בנבואה הקודמת הוא בחינת סור מרע - "יעזוב רשע דרכו", ואילו כאן נוספת הדרישה לעשיית טוב - "ועשו צדקה".

הצמד

"שמרו משפט

ועשו צדקה"

מכוון כנגד הצמד

"כי קרובה ישועתי לבוא

וצדקתי להגלות"

והכתוב כאמור: קודם לישועת[8] ה' וצדקתו צריכים להתממש משפט וצדקה בקרב דרי מטה.

אמרנו שכאן נוספת הדרישה לעשיית טוב, אבל במקביל נמשכת הדרישה להימנעות מרע. ונראה שזה עניין 'שמרו משפט', שהרי המשפט כל עצמו לא בא אלא למנוע עוולות. צמד זה של הישמרות מרע ועשיית טוב עולה גם מפסוק ב'. אלא ששם בא הסדר במהופך, לשם הקבלה כיאסטית לפסוק א'.

"אשרי אנוש יעשה זאת ... שמר שבת מחללו ושמר ידו מעשות כל רע".

ח. אנוש ושבת

'אנוש' בא כאן כנרדף ל'בן אדם'. אולם אנוש הוא גם שמו של אדם מאד מסוים בהיסטוריה האנושית. אנוש הוא בנו של שת ונכדו של אדם הראשון, ובזמנו - מספרת התורה - "הוחל לקרא בשם ה'" (בראשית ד, כו), ולפי מסורת חז"ל אז החלה להתפתח עבודת אלילים בעולם (ראה בהרחבה ברמב"ם הלכות עבודה זרה). נמצא אז מתחילה ההתרחקות וההתנתקות של האנושות מה'. ובפנייה לתשובה פונה הנביא אל בני האדם בשם אנוש, שם המבטא את ראשית ההתרחקות.

והנה מעניין, אם הנביא דיבר עד עתה באופן כללי, הנה כאן הוא מפרט ונוקט מצוה אחת "שמר שבת מחללו" (ב); "אשר ישמרו את שבתותי" (ד); "כל שמר שבת מחללו" (ו). מסתבר שנדרש למצוה זאת שהיא שהיתה צריכה חיזוק אות זמן[9]. וממנה תוצאות חיים ליחיד ולרבים. ואף זאת, שכיוון שדיבר על 'אנוש' 'ובן אדם', שהם כינויים לאדם האוניברסלי, חיפש בין המצוות את זו השייכת לכאורה בכלום. ואל השבת הרי אנו מתוודעים עוד מימי ראשית הבריאה. אולם דווקא מצוה זו הפכה להיות לאות ברית ייחודית "ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם" (שמות לא, יד), עד שאמרו "גוי ששבת חייב מיתה (סנהדרין נח, ב)[10].

בן הנכר והסריס

אפשר ואף זה פשר תסכולו וחששותיו של בן הנכר המבקש להילוות אל ה': "הבדל יבדילני ה' מעל עמו".

ועוד יש מתוסכלים שמבטאים חוסר תקווה והם הסריסים. ויאושם של אלו האחרונים באים על רקע הקביעה כי הכל עושים שליחותם, והגשם והשלג יולידו ויצמיחו, ויש התעוררות מתמדת של חיות וצמיחה בטבע. ועל רקע זה נזעק הסריס: "הן אני עץ יבש".

צד שווה לשניהם, תחושת הבדידות וחוסר ההתחברות והמשכיות. בן הנכר מרגיש עצמו כנטע זר בחברה אליה אמור היה להצטרף, ואילו הסריס מרגיש עצמו כנטע בלבד שאין לו פירות ואין לו המשך.

מהזמן המקודש למקום המקדש

והנה אלו כמו אלו מובטחים כי אם ישמרו את השבתות, כלומר את הזמנים המקודשים, תינתן להם אחיזה במקום המקודש; בבית ובחומות, והם יהיו לסריסים "שם עולם אשר לא יכרת" (ה)[11]. ואפשר שהבשורה לזר ולסריס בזמן ובמקום המקודש הוא זה: הנה כאן יום שהוא מבודד משאר ימים ומקום שהוא מופרש משאר מקומות, ועם זאת אין היום מנותק משאר ימים ואין המקום מנותק משאר המקומות. אף הם הנכרי והסריס חרף זרותם ושוונותם עשויים להיות חלק מן החברה. ואדרבא, דווקא היותם חלק מציבור נותן חשיבות וערך למיוחדותם. על כל פנים, אם תחילה דיבר הנביא בבודדים 'סריס'; 'בן נכר' (ג), הנה בהמשך הם מתרבים 'סריסים' (ד) 'בני נכר' (ו).

בית ה' אמור להיות בית תפילה לכל העמים דווקא בעת שה' יקבץ נדחי ישראל. נמצא הציבור במובן היותר רחב כולל גם בני נכר הנילוים על ה'. ומאד מאד ראוי עניין זה להיות נרמז דווקא בתעניות ציבור, עת שהציבור אמור 'לנצל' את כוחו הסגולי כציבור ששערי שמים פתוחים לפניו בכל עת שיקרא.

[1] א) לגבי הפטרה במנחה ראה באנציקלופדיה תלמודית כרך ו' ערך הפטרה פרק ג', הזמנים.

ב) אכן יש שני ימים בשנה בהם מפטירים גם בשחרית וגם במנחה: יום הכיפורים ותשעה באב. ונראה שהפטרת שחרית היא בשל המועד (והרי אף תשעה באב קרוי מועד, ראה פסחים עז, ע"א). ואילו הפטרת מנחה היא בשל פן התענית שבהם.

[2] 'דעות' בלשון הרמב"ם היינו מידות בלשונו.

והוא למד זאת מהפסוק שלנו. לפי זה הבין הרמב"ם את דרך הרשע ומחשבות איש האון בשני דברים שאינם קשורים זה בזה. אבל בפסוק ניתן היה להבין כי המחשבה היא מחשבת זה החטא עצמו. והנביא כאומר: ראשית, יש לעזוב את מעשה הרשע, אבל גם את מחשבות אותו רשע (כך נראה שהבין הרד"ק).

[3] ראה קהלת ה, א.

[4] יושם לב להקבלה הכיאסטית:

דרכו מחשבותיו (ז)

מחשבותי מחשבותיכם דרכיכם דרכי (ח)

דרכי דרכיכם מחשבותי מחשבותיכם (ט)

[5] הדימוי של דברים לגשם כבר עולה מתוך דברי משה: "יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי" (דברים ל"ב, ב).

[6] "והצליח אשר שלחתי" של דרך ה' מקביל ל"והצמיחה" של הגשם, ובאמת הצמיח קרוב להצליח בחילופי למנ"ר.

[7] אם נזכור כי תעניות ציבור נקבעו דרך כלל בשל עצירות גשמים ובצורת, הרי איזכור שליחותם של הגשם והשלג יקבל חשיבות יתירה.

[8] ישועה מקבילה למשפט, שכן ייעוד המשפט הוא להושיע עשוק מיד עושקו.

[9] "וזכר זה החטא, כי בזה היו חוטאים יותר בני הזמן ההוא" (ר"י כספי).

[10] בעניין זה הארכתי במאמר "שבת באולפני גיור" בשנתון תחומין יז (תשנ"ז).

[11] וזה אמור במקביל לסוף פרק נה "והיה לה' לשם, לאות עולם לא יכרת".